

Валентина Миткова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

v.mitkova@phls.uni-sofia.bg

Българският женски периодичен печат от края на XIX – началото на XX век (поглед към „домакинските“ издания)¹

Valentina Mitkova

Sofia University St. Kliment Ohridski

Bulgarian women’s press from the end of the XIX – the beginning of the XX century (a look at the ‘household’ periodicals)

Abstract

The aim of this article is to trace how popular publications aimed at female audiences, the women’s press, contributed to the emancipation and cultural modernisation of Bulgarian women from the end of nineteenth century until 1914. The subject of research is the so-called ‘household periodicals’ - the newspapers and magazines addressing women, that deliberately avoided politicisation and tried to modernise and emancipate their readers within the private space of the ‘women’s world’ (understood as home and family). Incorporating relational feminist arguments in their rhetoric, such periodicals did not confine themselves to the attempt of building an exemplary reconstruction of the private sphere in the variety of the aesthetic and moral dimensions of that field. They became a key element of the country’s popular culture and had a longlasting political and social effect. An example of the household periodicals’ modernising efforts and sensitivity to modern emancipatory ideas was one of the pioneering women’s projects in this category, the magazine *Moda i domakinstvo* (‘Fashion and Household’), 1897-1906, edited and published by Elena Usheva.

Keywords: women’s press; household periodicals; women’s emancipation; cultural modernisation

¹ По-стара и по-кратка версия на настоящата статия е публикувана във *Feminist Encounters: A Journal of Critical Studies in Culture and Politics*, 4 (2), 2020.

Увод

Целта на настоящия текст е да проследи начина, по който женският периодичен печат допринася за еманципацията и културната модернизация на българските жени от края на XIX век до началото на Първата световна война. Изследването се фокусира върху т. нар. „домакински“ издания – вестниците и списанията, насочени към женската читателска публика, които съзнателно странят от политизация, стремейки се да модернизират и еманципират своите читателки в частната сфера на „женския свят“ (разбиран като дом и семейство). Анализирайки един от пионерските женски проекти в тази категория - списание „Мода и домакинство“ (1897-1906) с редакторка и издателка Елена Ушева, - статията се опитва да докаже, че ролята на този тип издания, макар и етикетирани като „домакински“ от историографията, съвсем не се ограничават до образцово пресъздаване на женския свят по дефинирания по-горе начин. Техните просветителски и модернизационни усилия, канализирани посредством редакторска политика и съзнание за мисия, на практика сближават издания като „Мода и домакинство“ с риториката на „релационния“ феминизъм съгласно типологията, въведена от американската историчка Карън Офън (Offen 2000).² Превръщайки се в значима част от българската популярна култура, домакинският печат оказва неподозиран субверсивен ефект - както социален, така и политически: въпреки че традиционно се локализира в домашната сфера, той, на практика, допринася за интензифицирането на процесите на лично и социално осъзнаване на представителките на „втория пол“ (De Beauvoig 2010) в България, снабдявайки ги с публична видимост и помагайки им да въобразят себе си като активни участнички в изграждането на модерния (европейски) облик на страната. Накрая домакинският печат спомага политическата мобилизация на жените, подкрепяйки каузата на експлицитно феминистките издания да променят обществените нагласи към т.нар. „женски въпрос“.

² Според Офън (2000), пристъпвайки отвъд традиционните (фолклорни, християнски) образи на жената, „релационният“ феминизъм се стреми да „реабилитира жените“ и да изравни социалния авторитет на половете, без да проблематизира или подценява разликите между тях; „индивидуалистският“ феминизъм, напротив, отхвърля половите разлики, фокусирайки се върху еднакъв интелектуален потенциал на жените и мъжете, както и върху персоналната автономия.

Теоретичен обхват и съвременни изследвания

Изучаването на женския периодичен печат в контекста на Модерността и модернизма се развива активно в англоговорящия свят от 90-те години на XX век насетне (Felsi 1995; Marek 1995; Morrisson 2001; Ardis et al. 2003; Scott 2007; Delap 2007; Ardis et al. 2008; Scholes et al. 2010; Vucur 2017). Оперирайки в парадигмата на деконструкцията и постмодернизма, изследванията в полето се фокусират предимно върху писането, интелектуалните и социалните активности на жените авторки, журналистки и редакторки, дълго време пребивавали в периферията на общественото и научното внимание, маргинализирани от доминиращите исторически и културни наративи. Подобен интерес стимулира разбирането на връзката между модернизационните процеси и въпросите на пола: еманципаторската роля на женските издания като платформа за интелектуални, социални и политически дебати, като гостоприемно пространство за себеизява и артикулиране на нови социокултурни роли на жените – като активистки, създателки на култура, организаторки на домакинство и пр., се дискутира в международен мащаб.

Вниманието към женския периодичен печат с домакински профил в ролята му на проводник на модернизаторски идеи също нараства в световен аспект. Сред изследователите, които изучават този тип издания, е Барбара Корте, анализираща ролята на женските списания от третата четвърт на XIX век за преосмисляне на социалния статус на жените и съществуващите тогава модели на женственост (Korte 2015). Хайди Бревик-Зендер, на свой ред, се фокусира върху връзката между модата и френската модерност от XIX век посредством внимателно изучаване на начина, по който половата тематика е зададена в масово разпространяваните модни листове, публикувани в женските издания от 80-те години на века. Тази линия е следвана от Мариане ван Ремуртел, изследваща нарастващата численост на илюстрираните женски и семейни списания в Европа и САЩ през втората половина на XIX век. Адресирани към жените в качеството им на консуматорки и личности, следващи модата, снабдявайки ги с нова увереност, че могат да влияят върху публичния си имидж, този тип издания са мислени в обвързаност с ключов момент в историята на жените (Van Remoortel 2017).

В последните години женският периодичен печат като изследователско поле е обект на засилен интерес и сред учените от Югоизточна Европа. Сръбските историци от Института по литература и изкуства в Белград включват женските издания в големия проект на Института, посветен на периодичния печат. Друг сръбски проект - *Knjizenstvo, Theory and History of Women's Writing in Serbia until 1915* (<http://www>.

knjizenstvo.rs) – инициран и развиван от Биляна Дойчинович в рамките на Филологическия факултет на Университета в Белград, успява, през 2011 г., да обедини усилията на редица местни изследователи (Barać 2015; Kolarić 2017; Dojčinović et al. 2018). С гръцките женски издания се занимава специален екип от изследователи към Катедрата по философия и социални науки на Университета в Крит и Ретимно, начело с Катерина Далакура. Сред плодовете на работата им са конструирането на богата база данни, посветена на женския периодичен печат (<http://kypseli.fks.uoc.gr/>), множество публикации (Dalakoura 2012), тематични събития, академични форуми и взаимодействия.³

Българските изследователи на свой ред демонстрират интерес към въпросите, свързани с пола и ориентираното към пола знание, към осмислянето на ролята на жените писателки в изграждането на модерна България. Дълго време фокусът им е насочен предимно към полето на литературата, където, мотивирани от оскъдното присъствие на творби с авторки жени в българските учебници по литература и в учебните програми, те проблематизират консервативната, андроцентрична теоретична и историческа конструкция на функциониращия литературен канон (Даскалова 1998; 2001; Малинова 1999; Николчина 2002; Gigova 2008: 91-119; Кирова 2009, 2013; Курташева 2012).

Докато литературата привлича вниманието на изследователите като поле, характеризиращо се с висока степен на реперезентативност и пресеченост на сложни властови отношения, с наличие на полови йерархии, други сфери на женско авторство и интелектуална активност като женския периодичен печат са все още недостатъчно проучени. Сред малкото български учени, които засягат този въпрос в рамките на по-мощни свои изследвания са Красимира Даскалова, фокусираща се върху първите вестници с експлицитно феминистки профил – „Женский свят“, 1899-1944, и „Женски глас“, 1899-1944 (Даскалова 2012) и Жоржета Назърска, анализираща културната рецепция на женските периодични издания от 30-те и 60-те години на XX век на базата на личен архив (Назърска 2007). Други изследователки, насочили

³ Пред ноември 2018, Катедрата по философия и социални науки към Университета в Крит, в сътрудничество с Магистърската програма по обществена история към Hellenic Open University, под егидата на Регионалния културен център в Ретимно, организира изложба и конференция под надслов ‘Women’s Press – Women in the Press’; вж. <http://ottomanwomenspress.fks.uoc.gr/> (прегледано на 25 април 2020); Катерина Далакура има и активен принос за постоянната секция, посветена на женския печат, част от онлайн изложбата на Women’s Museum Istanbul; вж. <http://www.istanbulkadinmuzesi.org/en/efrosini-samarcidis/?tur=Tematik> (прегледано на 18 май 2020).

вниманието си към българския женски печат в рамките на поредицата „Периодика и литература“ - общ литературен преглед на периодичния печат в страната от 1878 г. до 1944 г., са Леонита Доросиева, фокусираща се върху женското списание „Мода и домакинство“, 1897-1906 (Доросиева 1993) и Людмила Малинова, разглеждаща вестника „Гражданка“ 1911-1912 (Малинова 1995).

Въпреки задълбочените анализи, присъщи за споменатите репрезентативни проекти, българският женски печат все още очаква цялостното си проучване като поле, в което се конструират и реконструират женските колективни идентичности и активности, като форум да обсъждане на „женския въпрос“ и осмисляне на публичните интервенции. Ролята му на инструмент за усъвършенстване на женското писане и четене, на пространство за комуникация и изграждане на междуличностни контакти, на платформа за асимилиране на модерните (буржоазни) модуси на съществуване на свой ред се нуждае от допълнително проучване. Не на последно място, женските издания следва да бъдат анализирани като продукт на предприемаческа активност – обективация на желанието (и смелостта) на част от образованите и интелигентни българки да прекратят рамките на частната сфера и да се сблъскат с предизвикателствата на публичността.

Женският периодичен печат в контекста на българската модернизация

Вниманието към т. нар. „женски въпрос“ или публичният интерес към ролята и мястото на жените, към техните потребности (интерес, въз основа на който се появява и женският периодичен печат) се заражда в български контекст благодарение на проникването на еманципаторски идеи и тенденции в едно доскоро затворено патриархално общество. Първите такива са регистрирани към средата на XIX век, в рамките на Българското национално възрождение, и са осмислени най-вече като иновации в манталитета, поведението, социалния хабитус, взаимоотношенията между половете, разбирането за жените и статуса им в обществото. Тези тенденции се интензифицират със създаването на българската национална държава през 1878 г., свидетелствайки за постепенната трансформация на българската култура от интровертна, вгледана в собствения си (традиционен) социален ред и патриархална ценностна система, в екстрровертна, отворена към чуждите влияния и насочена към асимилиране на европейския опит.

В контекста на българското общество с преобладаващ селски характер и почти отсъстваща средна класа не е изненадващо, че първите феминистки, издигнали глас за равни (в това число и политически)

права на половете са малко на брой. От средата на XIX век, но най-вече към 60-те и 70-те години на века на страниците на периодичния печат се заражда вид „литературен феминизъм“, настояващ за нуждата на жените от образование и „прогрес“ (Даскалова 2012). С изключение на няколко писателки и преводачки, проводници на този литературен феминизъм са предимно представителите на мъжката интелигенция в страната, тъй като една малка част от жените по това време са грамотни и още по-малка част имат достъп до печатните медии. Подобно на съвременниците им в други европейски държави и най-вече във Франция, повечето мъже интелигенти у нас настояват, че жените следва да се образуват, но използвайки традиционалистки аргументи – в подкрепа на нормативната женственост, с цел усъвършенстване на жените в традиционните си роли на майки, съпруги и възпитателки на бъдещите граждани-патриоти. Следвайки тази линия, патосът на първото българско списание с адресат жените - списването от журналиста, автора и активиста Петко Р. Славеиков в Константинопол през 1871 г. „Ружица или ред книжки за жените“ – е есенциалистки, споделящ идеята в съществуването на специфично женски, биологично мотивирани предразположения. (Даскалова 2001).

Създаването на българската национална държава през 1878 г. донася промени в инфраструктурата и интензифицира усилията за модернизирание на физическата градска среда. Менталността и нормативната култура на българското общество обаче се променят бавно, с едва забележима скорост. Подобно на други балкански новосъздадени държави (Гърция, Румъния, Сърбия, Албания, в това число и Турция), както и другаде в Европа, българските жени са лишени от редица права и привилегии, с които се ползват гражданите от мъжки пол – в полето на образованието, в професионалния живот и политическото участие (Даскалова 2012: 289-343). Модерният феминизъм в България се заражда именно като реакция на различните форми на изключване на жените от пълноправно участие в публичния живот и на лишаването им от привилегиите, предвидени за гражданите на националната държава.

В българската държава европеизационните тенденции са допълнително стимулирани от развитието на периодичния печат като модерна форма на публичност. Българският женски печат може да се изучава като самостоятелна категория на разширяващата се публична сфера именно в рамките на този модернизационен контекст, белязан от развитието на печатната култура, нарастването на грамотността и увеличаването на читателската публика, стимулирала по-плюралистично писане, както и проблематизиране на специфични реалии, свързани с жените. Както Амелия Санц и Сюзан ван Дийк отбелязват за друг на-

ционален контекст, появата и разпластяването на женския периодичен печат в България демонстрира, че въпреки ограниченото им гражданство, жените нито са напълно изключени от процесите на национално изграждане, нито сами се изключват от тези процеси (Sanz et al. 2014: 18). Нещо повече: както Мария Букур констатира за друг контекст, трансформациите на ХХ век, повлияли и върху развитието на българското общество,

могат да бъдат напълно разбрани само ако се осмисли начина, по който жените се оказват в позицията едновременно на субекти и обекти на тези значими промени - от безпрецедентния набор от нови права до новите културни норми и цялостната по-голяма свобода на действие на жените като човешки същества (Vucur 2018: 4).

Това участие на женския пол е канализирано от определена категория негови представителки – образовани, градски жени, обикновено произхождащи от по-високите обществени слоеве, които впрягат своята енергия и усилия в интелектуален и социален активизъм.

Развитието и нарастването на броя на женските периодични издания в България се свързва предимно с имената на първите жени, професионално ангажирани с редакторска и издателска дейност, сензитивни по отношение на различните форми на изключване и дискриминация на жените в свободната национална държава – изключване в сферата на образованието, по отношение на различни социални и политически права. Заглавията на тези вестници и списания артикулират специфичен ракурс към т. нар. „женски въпрос“. Издания като „Женский свят“ (1893-1898) с редакторка Теодора Ноева, „Семейно огнище“ (1895) с редакторка Мария Недялкова-Попова, „Българка- Месечно семейно списание“ (1896-1904), с редакторка Алис П. Куршовска и „Мода и домакинство. Семейен журнал“ (1897-1906) с редакторка и издателка Елена Ушева се опитват да издигнат женското самосъзнание и публична видимост, изхождайки от полето на традиционните женски активности – от частната сфера на дома и семейството. Органът на Българския женски съюз – вестникът „Женски глас“ (1899/1901–1944), както и вестниците „Равноправие“ (1908-1921), „Женски вестник“ (1918) и „Българка“ (1918), с редакторка Анна Карима и „Гражданка“ (1911) с редакторка Жени Божилова-Патева се фокусират върху правата на жените като гражданки наравно с мъжете, обръщайки внимание на важни теми, свързани с професионалната и социалната реализация на представителките на женския пол. Вестници и списания като „Икономия и домакинство“ (1921–1944) и „Женски вестник. Независим обществен седмичен вестник за информация, литература и домакинство“ (1928-1930) с редактори Теодора и Сте-

фан Пейкови, „Вестник на жената“ (1921-1944) с редактори Пенка и Христо Чолчеви, „Женско огледало. Седмичен илюстриран вестник за домакинство, мода, изкуство, литература и занимателно четиво за жената“ (1923-1926) с редакторка Л. И. Дилберова, както и „Модерна домакиня“ (1924 – 1942) с редакторка Анастасия Митева целят изграждането на модерен облик на българските жени не само снабдявайки ги с нови практически умения за поддържане на домакинството, но и разширявайки техните хоризонти, култивирайки у тях навици за четене, провокирайки любопитството им към модерните модуси на съществуване и пр. Издания като „Женски глас“ (1926-1944) и „Жената“, (1928–1930), редактирани от Димитрана Иванова, „Вестник на жената“ и „Жена и дом“, 1937-1944, редактирани от Нелла Сливополска, „Беседа/ Дом и свят“ (1934 – 1943) с редакторка Елисавета Консулова-Вазова, на свой ред, осцилират между публичната и частната сфера, обръщайки се към жените и техните потребности.

Според ръководните им принципи и редакторска политика, женските периодични издания в модерна България могат да се поделат в две големи групи: издания с ясно заявен „индивидуалистки“ феминистки дискурс според терминологията на Офън (Offen 2000) и женски вестници и списания, съзнателно избягващи открита политизация. Първите, най-вече ръководени от жени, асоцииращи се с българските женски организации, обговарят специфични полови аспекти на женското съществуване, фокусирайки се върху значими социални и политически въпроси, рефериращи ситуацията на „втория пол“ в страната. Вестниците „Женский свят“ и „Женски глас“ са сред най-влиятелните в тази категория. „Женский свят“ е първото българско периодично издание, което систематично представя основните моменти в развитието на борбите за женска еманципация, разкривайки значението на термина „феминизъм“ и свързвайки го с местния български и балкански контекст. Неговите идеологически наследници – вестниците „Женски глас“, „Гражданка“ и „Равноправие“, артикулират най-висока степен на сензитивност по отношение на жените и техните права, социален статус и възможности за себerealизация отвъд традиционните форми на съществуване. Тези издания интерпретират националната модернизация през предоставянето на по-голям житейски избор на жените и превръщането им в значими субекти на политическата, социалната и културната сцена на страната.

Втората група периодични издания – издания като „Мода и домакинство“, „Икономия и домакинство“, „Вестник на жената“, „Модерна домакиня“, „Жена и дом“, се стремят да модернизират (европеизират) своите читателки в рамките на „женския свят“, разбран като частната сфера на дома и семейството. Амбицията им да информират,

просвещават и формират културни нагласи сред българските жени често е успоредена с преследването на утилитарни и образователни задачи като усъвършенстване на нравствеността, на домакинските умения, на здравната и педагогическата култура, на литературния вкус и отношението към модата (Назърска 2007). Тези нови нагласи са разпознати като необходимост в хода на българската модернизация от края на XIX и началото на XX век, успоредена с нарастваща урбанизация и популяризиране на европейски стил на живот в неговите частни и публични аспекти (Даскалов 2015; Кацаров 1970; Георгиев 1970). Отгук и профилът на читателките на домакинските издания: преобладаващо градски жени, образовани и с навици за потребление на периодичен печат; учителки, ученички и домакини, с добре изразен „модерен“ потенциал, те са стимулирани не просто да следват традициите, а да потърсят нови насоки за личностно развитие.

Покривайки широк спектър от теми, домакинските издания в България датират от края на XIX век и запазват профила си до 40-те години на XX век, когато комунистите се установяват на власт. Както отбелязва Жоржета Назърска, категорията включва 44 заглавия: 23 % са с практически и литературен фокус, 60 % са редактирани само от жени или от жени в сътрудничество с мъже, а 95 % са адресирани към цялото семейство (Назърска 2007: 11).

Само едно влиятелно списание с подобен профил се публикува преди Първата световна война – сп. „Мода и домакинство“, своя бум домакинските издания с разнообразно съдържание (кулинарни и модни съвети, но също така и литературни творби, статии, свързани със здравето, етикета, социалния живот и пр.) изживяват в междувоенния период (Назърска 2007: 11). Създавайки алтернативно публично пространство, в което жените са активно въввлечени като авторки и читателки, домакинският печат и женската преса като цяло, в качеството ѝ на икономическа, политическа и културна единица, функционират като социален механизъм, трансформиращ женските идентичности и играещи ключова роля в ангажирането на жените със създаването на ново, по-отворено към „втория пол“ гражданство (Vujnović 2008: 15; Vujnović 2009).

„Женский свят“ (1893-1898)

Прототипът на специализираната женска преса в България е синкретична форма на женско издание, публикувано във Варна от януари, 1893 г. до декември, 1898 г. от учителката и активистка Теодора Ноева. „Женский свят“ за първи път обръща читателското внимание към факта, че Конституцията (1878) не третира жените и мъжете като

равнопоставени граждани. За шестте години на своето съществуване вестникът излиза в 24 броя годишно. Има и приложение, озаглавено „Домакия“, списвано от по-малката сестра на Ноева – Елена Манова, фокусиращо се върху ролите на жените като майки и домакини.

Статиите, публикувани във вестника - както оригинални, така и преводни, предимно от френски и руски, - обговарят важни теми като „женския въпрос“ и феминизма, положението на жените в обществото и семейството у нас и по света, женските права и задължения, жените в науката и изкуството. За първи път в българския журналистика Ноева се опитва да систематизира основните насоки в развитието на борбите за женска еманципация по света, да разкрие преплетеността на целите и стратегиите, характерни за женските акции, да дефинира значението на термина „феминизъм“, обвързвайки го с българския и балканския контексти.

На фона на идеите за женска образователна, професионална, политическа еманципация и равенство с мъжете, които изданието в продължение на години популяризира сред своите читателки, в края на съществуването му редакторката признава, че най-логичният феминизъм за българките е този, който залага на „дадените от Бога“ и „естествени“ женски предназначения, свързани с отглеждането на децата и семейния живот. Това преплитане на индивидуалистски феминистки идеи с релационно-феминистки аргументи обаче е разбираемо за българския контекст през XIX век, с неговото преобладаващо селско население, малка средна класа и липса на възможности за професионална реализация на образованите жени (Даскалова 2016: 10). Артикулацията на релационни феминистки идеи е също така репрезентативна за голяма част от домакинските издания в ранномодерна България и особено за един от пионерите в тази категория – списание „Мода и домакинство“.

„Мода и домакинство“, 1897-1906

„Мода и домакинство“ с подзаглавие „Семеен журнал“ излиза за първи път през май 1897 г. Публикува се два пъти в месеца (на първо и петнадесето число) и се печата в София в продължение на девет години, до 1906 г. Директорка, издателка и идейна вдъхновителка на този иновативен за времето и регионалната си позиционираност проект е известната светска дама, дизайнерка и учителка Елена Ушева (1872-1941). Лансирайки нов ролеви модел за своите съвременнички, тя активно съдейства, с публикациите и личния си жизнен път, за еманципацията и културната модернизация на българките от края на XIX век.

Останала сираче на единадесетгодишна възраст, овдовяла на шестнадесет, Ушева е пример за самостоятелно постигнат успех. Завършва основното си образование в Стара Загора, впечатлявайки учителите си с таланта и уменията, демонстрирани в часовете по ръкоделие. Учителят и писател Атанас Илиев, окръжен управител на Стара Загора по това време, ѝ предлага подкрепата си. Той убеждава кмета и градските съветници да ѝ предоставят стипендия, за да се обучава в Училището по приложни изкуства в Брюксел. Завършвайки с отличие и лични препоръки от директора на училището, Ушева се завръща в родината си и започва работа като учителка в Габрово. През 1892 г. решава да вземе участие в Първия български търговски панаир в Пловдив с изпитната си работа – модна копринена блуза, богато декорирана с българска народна шевица. Оригиналната дреха впечатлява младата княгиня Мария-Луиза, току-що пристигнала в страната: тя купува блузата и се появява, облечена с нея на първия дворецов бал в София. Това лично признание мотивира Ушева да се премести в столицата и да започне работа там, като професионалната ѝ репутация започва бързо да се разпространява (Койчева 2012).

С подкрепата на Министъра на образованието Иван Страшимиров, забелязал таланта ѝ на местна изложба, Ушева основава първите курсове по изработка на българска шевица в София, в които от самото начало се обучават близо 60 момичета (Койчева 2012; Сливополска 1939; Стойков 1999). Курсовете са в основата на откриването на професионалното училище за девойки „Мария Луиза“ от женското благотворително дружество „Майка“ през 1893 г. Ушева е редакторка и на няколко женски издания, сред които „Мода и домакинство“ (1897-1906), „Ръкоделно списание“ (1905), и „Домакинско илюстрирано списание“ (1907-1908).

Вероятно цялостния портрет на „Новата българка“ така, както е персонафициран и въобразен от Ушева и от категорията на домакинските издания в България след 1878 г. – професионално образована, с познание в различни житейски аспекти, равнопоставена партньорка на съпруга си в семейството, е за първи път демонстриран чрез изграждане образа на имплицитната читателка (Iser 1974) на сп. „Мода и домакинство“. Освен „имплицитен“, Изер постулира съществуването и на „идеален“ и „реален“ читател. Въпреки че можем да реконструираме профила на „имплицитните“ и „идеалните“ читатели на българския периодичен печат, на този етап на историческо проучване на четенето в България не сме в състояние да изградим цялостна картина на реалните читатели в страната през късния XIX и ранния XX век.

От самото начало, целите на сп. „Мода и домакинство“ са ясно артикулирани от неговата редакторка: да предоставя на българките мо-

дерно съдържание, отговарящо на интересите им в полето на модата, да публикува полезни съвети за ежедневиия живот и накрая, но не на последно място, да работи за разширяването на духовните хоризонти на своите читателки, запознавайки ги с българската и световната литература и култура. Редакторката подчертава полезността на списанието за всяко семейство и всеки дом, благодарение на практическата му ориентация и образователни материали, особено интересни за „учителки и ученички“ (Мода и домакинство 1897: 16). Социалните групи, които „Мода и домакинство“ и другите домакински издания у нас разпознават като своя читателска публика, са образованите градски жени и домакини – българките, разполагащи с необходимия интелектуален и времеви ресурс за потребление на периодичен печат. Освен да разширяват кръгозора си и да удовлетворяват интереса си към модата, четенето на домакински вестници и списания за много от тях е начин да увеличат домакинските си познания с оглед на факта, че патриархалното семейство, типично за селата, вече не е единственият контекст, в който се формира женският опит.⁴ Разрастващата се мрежа от девически училища на свой ред спомага процесите на поколенческо разделение: въвежда девойките в нова социална среда, поставяйки ги под влиянието на авторитети, различни от семейството. Съдействат още за формирането на най-голямата професионална група на работещи жени в страната – тази на учителките, при които отделянето от дома е дори по-остро.

Съдържанието на „Мода и домакинство“ е разпределено между четири отдела – „Научен и литературен“, „Моден“, „Домакински“ и „Разни“ (в който попадат теми и новини, които не се дискутират в рамките на останалите отдели). През първите две години на своето съществуване списанието отдава привилегировано място на Модния отдел. Разположен на първите страници, в него се публикуват материали по теми, вариращи от образци на световната мода (предимно френска) до кройки и рисунки на модели (на дрехи, прически, ръкоделия), съпроводени с подробни указания за тяхното изпълнение, декорация, подходящи тъкани, цветове и пр. Със създаването на българската национална държава (но с корени в периода на Българското национално възрождане) западната мода започва да се разпознава като един от първите проводници на културна модернизация и европеизация на българското общество, асимилирана заедно с тогавашните

⁴ Както отбелязва демографът Робърт Макинтайър, в края на XIX и началото на XX век, в българските градове и дори в селата младите съпружески двойки живеят отделно от родителите си, в рамките на малки нуклеарни семейства, типични за модерната епоха (McIntyre 1980).

западни институции и закони, идеологии, интелектуални, художествени и други тенденции.⁵ Сезонният характер на дрехите, в частност, специфика, върху която списанието настоява в редица свои броеве, е един от визуалните маркери на променящата се българска култура – той идва да замени една от традиционните функции на облеклото да служи като знак за етническа и религиозна принадлежност (каквато е ролята на народната носия през периода на Българското възрождане, например).

Домакинският отдел е следващия, популяризиращ идеята за модерна организация на ежедневието, мислен в разнообразието на неговите материални и духовни измерения. В отдела се публикуват материали, свързани с рационалното управление на домакинството (като ръководства по домакинско счетоводство и планиране, например), текстове, посветени на домашната и личната хигиена, мислена като значима, но недостатъчно застъпена в ежедневието на съвременниците, статии, тематизиращи върху детското възпитание и психология. Зад подобни публикации лежи не само модернизационен патос, но и усилия за валидиране на женската работа и домашни задължения като специфична, легитимна форма на ангажираност. Както Марина Вуйчинович отбелязва за друг национален контекст, това не само полага основите на обществена дискусия относно живота на жените в рамките на дома и ежедневието им дейности, снабдявайки градските домакини с публична видимост, но „дава на жените правото да изискват част от доходите на техните съпрузи за персонални ежедневни нужди“ (Vujić 2008: 197; Vujić 2009).

Според редица изследователи, сред които и британският историк Ерик Хобсбаум, това искане не е изненадващо в рамките на т.нар. „маскулинизирани икономики“ на „семејните заплати“, типични за прехода към модерност. В такива икономики заплатата на мъжа би следвало да е идеално съобразена, така че да не налага необходимост от допълнителни доходи, а да покрива нуждите на всички членове на семейството (Hobsbawm 1989: 34-55). Следователно не е учудващо, че в края на XIX и началото на XX век феминистките по цял свят настояват за включване на неплатения женски домакински труд в националния доход в опит да валидират частната сфера, в която представителките на „втория пол“ са затворени от патриархалната идеология.

Множеството кулинарни рецепти, публикувани във всеки брой на списанието и на свой ред помествани в Домакинския отдел, са друг

⁵ Любопитен факт е, че една от първите български комедии, красноречиво наречена „Криворазбраната цивилизация“, критикува погрешното разбиране на българите за „европейскост“, в което „модата замества цивилизацията“ (Daskalov 1997: 141-180).

знак на културна модернизация, тъй като храненето е културна практика, свързана с процесите на комуникация и социализация, маркер на „културния“ статус на дадено общество. Популяризирайки нови рецепти сред читателките си, списанието разчупва българските кулинарни традиции, промотира постиженията на модерността, стреми се да култивира нови навици сред българските домакинства, да пробуди любопитство към нови продукти, ястия и подправки, да въведе модерни методи на готвене, нови стандарти на сервиране и хранене, непознато до този момент разбиране за храната и нейната роля (Назърска 2008: 65). Историята на семейното хранене, имплицитно „писана“ от издания като „Мода и домакинство“ е детайлно проучена от историчката Райна Гаврилова. Поставено в рамките на широк социално-исторически и културен контекст, храненето е осмислено в тясна обвързаност с други житейски аспекти като урбанизацията и спецификите на българската градска среда от края на XIX и началото на XX век. Промените в храненето – всекидневна практика, наситена с културни значения и реферираща властови отношения, връзки и емоции между членовете на семейството, се анализират в качеството им на отражение на модернизационната динамика на българското общество, пресечна точка на макроисторията и микроисторията (Гаврилова 2016).

Специална категория статии, включени в същия отдел и нарастващи като брой в рамките на списанието, са посветени на необходимостта от професионално образование за жените. Според различни статистики, с основаването на българската национална държава е регистриран постепенен ръст на женските дейности в сферата на платения труд, въпреки редицата законодателни мерки и социални предразсъдъци, възпрепятстващи опитите на жените да докажат, че могат пълноценно да се реализират извън частната сфера. След 1878 г. представителките на женския пол продължават да работят като учителки – първата масова интелектуална професия, до която са допуснати още по времето на Османската империя, в рамките на Българското национално възраждане. Жените успяват да пробият и като служителки в пощите, телефона и телеграфа. Въпреки това, едва в началото на XX век българките стават видими в престижните, доминирани от мъжете професии и успяват да изградят кариери като журналистки и редакторки, авторки на поезия и проза, лекарки, художнички и архитектки (Даскалова 2012: 355-356).

Материалите за женското професионално образование, публикувани в „Мода и домакинство“, отразяват амбивалентното разбиране на мъжките либерални елити в страната относно модерността: социалната роля на жените се мисли като значима за националното икономическо развитие, но женската лоялност към традиционното майчинство и

култивирането на традиционни женски добродетели се приемат като фундаментални за опазването на българската нация от субверсивни чужди идеи и практики. В началото на XX век, гласовете на противниците на платения женски труд извън дома, настояващи, че двата пола следва да заемат отделни физически пространства и че мястото на жените е в домакинството, под протекцията и контрола на мъжете са все още силни (Даскалова 2012: 346). Оттук и колебаенето на списанието между есенциалистски текстове, настояващи върху традиционната реализация на жените като съпруги, домакини и майки (промотиращи умения и знания, приложими в частната сфера) и статии – проводници на модернизаторски и еманципаторски тенденции за читателките и техния „хоризонт на очакване“ (Iser 1974). Давайки примери на жени, печелещи извън дома и доказали себе си като професионалистки, такива статии служат за стимул за последвалото развитие на българките като автономни личности, видими субекти в сферата на публичността, както и като по-активни участнички в социалния и политическия живот на страната. По този начин сп. „Мода и домакинство“ спомага за формулирането на аргументи в подкрепа на разрастващата се (макар и малка към момента) прослойка на независими жени-професионалистки от средната класа, застанали начело на организираното женско движение в страната от началото на XX век – времето, когато (през 1901 г.) е сформирана първата голяма национална феминистка организация, Съюзът на българските жени.

Силен източник на подобни внушения са статиите, чертаещи паралели между положението на жените в България и това на техните съвременнички в други европейски държави. Статията „Женските асоциации в Швейцария“, например, информира читателките за разнообразните безплатни курсове, ориентирани към женското усъвършенстване и инициирани от женските организации в страната като обучения по чужди езици, счетоводство, кроене и шиене, стенография и машинопис, за публичните четения по домакинска икономия и регулярно организираните беседи за положението на жените в Швейцария и по света. Важен акцент на публикацията е наблюдението, че макар болшинството от женските асоциации в Швейцария да преследват практически цели, те допринасят, чрез дейността си, за успеха на местното женско движение – осъзнаване на нуждата от разширяване полето на женските активности, гласуването на свободи, които преди са били отказвани на жените (в Женевския кантон – приемането на закони за ограничаване на бащинската власт, признаване правото на работничките върху изработеното от тях и др.). Статията обръща внимание, че в редица швейцарски кантони са предприети реформи по отношение на женското образование като признаване на

принципа на съвместното възпитание на девойки и младежи. Оттук и нарастващия брой на жените, обучаващи се в швейцарските университети (1/2 от общия дял на студентите в Женева и Цюрих), все по-широкото допускане на жени до професорските катедри и, като своеобразно следствие от образователните промени, гласуваният (по инициатива на 7023 гражданки) законопроект за разрешаване на жените да практикуват адвокатската професия в Цюрих (Мода и домакинство 1904: 8-12). За разлика от Швейцария, в България на жените с висше юридическо образование не е разрешено да практикуват адвокатската професия до 1945 г., въпреки че Българският женски съюз и други женски организации като Асоциацията на българските жени с висше образование в течение на няколко десетилетия се борят за това професионално право (Даскалова 2017: 198-216).

За женското пионерство в разнородни образователни и професионални области (преминаващи отвъд традиционно смятаните за женски предразположености) свидетелстват и публикуваните съобщения в рубриката „Женски новини“. Последните информират читателките за жени-химици (обучаващи се в курсове към лабораторията на Вишето земеделско училище в Берлин), жени-дърводелци (ръководещи столарски фабрики в Копенхаген), аптекарки (обучаващи се в Германия), докторки по философия (получили дипломите си във Виенския университет). Подобни публикации свидетелстват, че жените могат да се реализират като полезни членове на обществото в различни професионални области, докато успешно балансират между частните си и публични роли (Мода и домакинство 1902: 3). Призивът, който самата редакторка Елена Ушева отправя към родителите на момичета да образават дъщерите си, давайки им „обширни и солидни знания“, е в съзвучие с тогавашните европейски и български феминистки идеи, привилегироващи образованието като първи стимул за еманципиране и личностно развитие на жените.

Интелектуалното усъвършенстване на българските жени, разширяването на кръгозора и познанията им са припознати като задачи от третия, научно-литературен отдел на „Мода и домакинство“, отговарящ за набора от поместваните в списанието научно-популярни статии, както и за добрия подбор на белетристични и поетични произведения (стихотворения, афоризми, разкази, повести, романи, очерци). В отдела се поместват образци на българската литература – съчинения на автори (предимно мъже) като Антон Страшимиров и Кирил Христов. Единствената българска писателка, появила се на страниците на списанието е Анна Карима - една от първите лидерки на Българския женски съюз и редакторка на печатния му орган, в. „Женски глас“. Доминирането на творби с автори-мъже в периодичния печат, в това

число и в домакинския, е актуалната норма за българския културен и социален контекст от последната четвърт на XIX и първите десетилетия на XX век. Женската литература е устойчиво маргинализирана от критиката, мислена за второстепенна в сравнение с мъжката и възприемана не толкова през нейните художествени параметри, колкото през половата ѝ принадлежност. Дори когато, в междувоенния период, с развитието на образованието и засилването на еманципаторските тенденции в българското общество, все повече пишещи жени настояват за място в сферата на публичността и интелектуалния живот на страната, демонстрирайки творческа продуктивност, жанрово и тематично новаторство, само малка част от биват включени в българския литературен канон (Кирова 2009).

„Мода и домакинство“ публикува и преводи на съчинения от чужди автори като Антон П. Чехов, Ги дьо Мопасан, Марк Твен, Алфонс Доде, Матилда Серао, Аугуст Стриндберг, героините на някои от които са непримирими, необикновени жени. Стремещът към култивиране на читателски навици и по-изискан вкус у читателките посредством поместването на избрани литературни творби, способни да пробудят духовни нужди и да провокират критическо мислене е културна и образователна мисия, устойчиво следвана от домакинския печат в модерна България, добила особен интензитет в междувоенния период, когато този тип издания изживяват своя разцвет.

Особено интересна и показателна за цялостната идейна насоченост на „Мода и домакинство“ е публикуваната в научно-литературния отдел преводна статия от Л. Гизицка „Новата жена в литературата“. Литературния материал, на който се позовава текстът (романът на Сара Грант „Небесни близнаци“ и на Пиер Нансен „Божествен мир“, творбите на Аугуст Стриндберг, Лаура Малхорм, Зудерман и Хауптман) и, в частност, посочените като примери литературни героини, се използват за съграждането на събирателен образ на „новата свободна жена“ – такава, каквато списанието визира като модел за модерната българка. Изводът на статията – в голяма степен програмен за „Мода и домакинство“, гласи, че

новата свободна жена смело ще тръгне рамо до рамо с любимия човек, ... ще възпита водителите на народа, носителите на бъдещето – новите хора (Гизицка 1901: 3-5).

Не би било пресилено да се твърди, че мислено в съзвучие с общата цел за модернизация и еманципация на българското общество и на българските жени в частност, подобно послание (а и идейният профил на списанието като цяло – истински пионер сред домакинските издания в ранномодерна България) е близко до риториката на „релационния“ феминизъм, така като бе дефиниран в началото.

Заклучение

Представяйки „Мода и домакинство“ и редакторската му политика, целта на настоящата статия бе да докаже, че ролята на българския домакински печат (вестниците и списанията, фокусирани върху дома и неговата поддръжка, върху семейните взаимоотношения и жените с техните проблеми и потребности) съвсем не се изчерпва с опита за образцова реконструкция на женския свят в разнообразието от неговите морални и естетически параметри. Следващи амбицията си да модернизират своите читателки, дискутирайки широк спектър от теми, ръководени от силни просветителски и еманципаторски импулси, този тип издания са доказателство за интензифициращите се процеси на включване на българското общество в модерната еманципаторска идеология, засягаща въпроси, свързани с равенството между половете и нуждата от преодоляване на консервативните (отживели) властови структури и традиционни полови йерархии. Актуалността на техния подход към българската читателска публика се потвърждава от бума на вестниците и списанията с домакински профил през междувоенния период. Ако до Първата световна война е засвидетелствано само едно влиятелно издание от този тип – сп. „Мода и домакинство“, оставило траен отпечатък върху българската медийна и културна среда, последвалите години (до 1944 г.) регистрират нарастващ брой на женски вестници и списания с разнообразно съдържание, придружено от много реклами. За разлика от тясно профилирания политически печат, българските домакински издания се радват на дълго съществуване, свидетелствайки за способността си все по-трайно да монополизират читателските вкусове. Освен тематичното им богатство, възможно друго обяснение за това дълголетие би могло да се крие в устойчивостта на патриархалните нагласи и разбирания за женските роли, отговорности и социален статус, кодирани в традицията. Този набор от представи дълго време оперира в българския контекст, въпреки волята за модернизация, демонстрирана в национален мащаб.

От друга страна, инкорпорирайки релационно феминистки идеи в своята риторика (според дефиницията на Офън), домакинските издания се опитват да отговорят едновременно на спецификите на собствената им българската (и балканската) социална, икономическа и културна реалност и на еманципаторските тенденции в международен план. Те, на практика, са отражение на идейните преплитания между българския и други европейски контексти (като френския, английския, руския и гръцкия), в които „женският въпрос“ и неговото решаване са разпознати като ключов елемент от проектите за национално развитие и модернизация. С оглед на факта, че женската преса

в навечерието на XX век функционира като един от главните лостове на зараждащата се българска публична сфера, подобно на функциите ѝ в други европейски общества, тя може да бъде ползотворно изследвана чрез прилагането на релативен и рефлексивен подход, или, както демонстрира Франциска де Хаан в проучването ѝ на женските движения и феминизми, в парадигмата на „преплетената история“ (De Naap 2017).⁶

Настоящият текст върху сп. „Мода и домакинство“, част от по-голям проект, насочен към женската преса в България до 1944 г., е изолиран опит за анализ на приноса на „домакинските“ издания за женската еманципация и културна модернизация в рамките на конкретен исторически период. Въпреки регионалната си позиционираност, статията реферира по-обхватната тема за преплитането на феминистки/еманципаторски идеи чрез женския периодичен печат, заслужаващ да бъде обект на мащабно сравнително международно изследване.

⁶ Тази стратегия вече успешно се прилага от учени, изследващи развитието и спецификите на женските движения на Балканите. Ана Коларич, например, се фокусира върху транснационалния аспект на списание *Žena* (1911-1914), проследим в контекста на неавторизираните статии и новините от чужбина, публикувани в изданието. Последните не само позволяват на редакторката и сътрудничките на списанието да артикулират по-експлицитно еманципаторски и социално-трансформативни идеи, отколкото в подписаните материали, но и да търсят паралели между женските борби в родния и чуждите контексти (Kolarić 2020). Исидора Грубачки анализира преплетените истории, свързани с появата и разрастването на югославската феминистка мрежа от 20-те години на XX век и основаната през 1923 г. регионална феминистка организация „Малка женска антанта“ (Little Entente of Women, LEW) (Grubački 2020), а в изследователската оптика на Аслъ Даваз попадат сътрудничеството между активистките, участвали във Втората балканска конференция от Истанбул, 1931 г., взаимовръзките между женските движения на Балканите и целите на международното женско движение по това време (Davaz, 2020).

Библиография

- Даскалов, Р. 2015. Българското общество 1878-1939, 2, София: Гутенберг, [Daskalov, R. Bulgarskoto obshtestvo. 1878-1939, Sofia: Gutenberg, 2015.]
- Даскалова, К. (1998). Българските жени в социални движения, закони и дискурси.// От сянката на историята: жените в българското общество и култура (1840–1940), 11-41. София: Дом на науките за човека и обществото, [Daskalova, K. 1998. Bulgarskite zheni v socialni dvizhenia, zakoni i diskursi.// Ot siankata na istoriata: zhenite v bulgarskoto obshtestvo i kultura (1840–1940), 11-41. Sofiya: Dom na naukite za choveka i obshtestvoto.]
- Даскалова, К. (2001). Женската идентичност: норми, представи, образи в българската култура от XIX – началото на XX век.// Балкански идентичности, II, 157-229. София: Фондация „Отворено общество“. [Daskalova, K. 2001. Zhenskata identichnost: normi, predstavi, obrazi v bulgarskata kultura ot XIX – nachaloto na XX vek.// Balkanski identichnosti, II, 157-229. Sofiya: Fondacia Otvoreno obshtestvo.]
- Даскалова, К. (2012). Жени, пол и модернизация в България, 1878–1944. София: Св. Климент Охридски. [Daskalova, K. Zheni, pol i modernizacia v Bulgaria, 1878-1944. Sofiya: Sv. Kliment Ohridski, 2012.]
- Даскалова, К. (2016). „Женский свят“ и женската модернизация в контекста на българската модернизация (1893-1898).// Началата на българската модерност. Революционни идеи и всекидневни практики, XXI, 9-23. Русе: ТС Груп. [Daskalova, K. 2016. “Zhenskii sviat” i zhenskata moderizacia v kontexta na bulgarskata modernizacia (1893-1898).// Nachalata na bulgarskata modernist. Revoljucionni idei i vsekidnevni praktiki, XXI, 9-23. Rousse: TS Group.]
- Доросиева, Л. (1995). Мода и домакинство (1897-1906).// Периодика и литература, 2, 1893-1901, 291-294. София: Издателство на българската академия на науките. [Dorosieva, L. 1995. Moda i domakinstvo.// Periodika i literatura, 2, 1893-1901, 291-294. Sofiya: Izdatelstvo na bulgarskata akademia na naukite.]
- Гаврилова, Р. (2016). Семейната сцена: антропологическа история на семейното хранене в България в модерната епоха. София: Св. Климент Охридски. [Gavrilova, R. Semeinata scena: antropologicheska istoria na semeinoto hranene v Bulgaria v modernata epoha. Sofiya: Sv. Kliment Ohridski, 2016.]
- Георгиев, Г. (1970). Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ 1877-1900. София: Българска академия на науките. [Georgiev, G. Osvobozhdenieto i etnokulturnoto razvitie na

- bulgarskia narod 1877-1900. Sofiya: Bulgarska academia na naukite, 1970.]
- Гицицка, Л. (1901). Новата жена в литературата.// Мода и домакинство, I(5-6), 3-5. [Gizitska, L. 1901. Novata zhena v literaturata.// Moda i domakinstvo, I (5-6), 3-5.]
- Иванчев, Д. (1978-1983). (състав.) Български книги. 1878-1944, 1-6. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. [Ivanchev, D. (sustav.) Bulgarski knigi. 1878-1944, 1-6. Sofiya: Sv. sv. Kiril i Metodii, 1978-1983.]
- Кацаров, К. (1970). 60 години живяна история. Монтьро: Промидрин. [Katsarov, K. 60 godini zhiviana istoria. Montreux: Promidrin, 1970.]
- Кирова, М. (2009). (състав.) Неслученият канон: българските писателки от Възраждането до Втората световна война. София: Алтера. [Kirova, M. (sustav.) Neslucheniati kanon: bulgarskite pisatelki ot Osvobozhdenieto do Vtorata svetovna voina. Sofiya: Altera, 2009.]
- Кирова, М. (2013). (състав.). Неслученият канон: българските писателки от 1944 година до наши дни. София: Алтера. [Kirova, M. (sustav.) Neslucheniati kanon: bulgarskite pisatelki ot 1944 godina do nashi dni. Sofiya: Altera, 2013.]
- Койчева, Б. (2012). Елена Ушева – име, покрито със забрава.// Старозагорски хроники отпреди и след Освобождението, 125-128. Стара Загора: Ляген. [Koiicheva, B. Elena Usheva – ime, pokrito sus zabrava.// Starozagorski hroniki otpredi i sled Osvobozhdenieto, 125-128. Stara Zagora: Lagen.]
- Курташева, Б. (2012). Антологии и канон: антологийни модели на българската литература. София: Просвета. [Kourtasheva, B. Antologii i kanon: antologiini modeli na bulgarskata literatura. Sofiya: Prosveta, 2012.]
- Малинова, Л. (1995). Гражданка (1911-1912).// Периодика и литература, 4, 1911-1917, 120-125. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. [Malinova, L. 1995. Grazhdanka (1911-1912).// Periodika i literatura, 4, 1911-1917, 120-125. Sofiya: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.]
- Малинова, Л. (1999). Българските поетеси между двете световни войни. София: Ваньо Недков. [Malinova, L. Bulgarskite poetesi mezhdu dve svetovni voini. Sofiya: Vanyo Nedkov, 1999.]
- Мода и домакинство (1904). Женските асоциации в Швейцария.// Мода и домакинство, II(14), 8-12. [Moda i domakinstvo 1904. Zhenskite asociacii v Shveicaria.// Moda i domakinstvo, II(14), 8-12.]
- Назърска, Ж. (2008). Готварските книги като стимул за културна модернизация: от Славейков до Чолчева (1870 – 1944).// Библиотеки, четене, комуникации, VII, 12, 61-73. [Nazurska, G. 2008. Gotvarските

- knigi kato stimula za kulturna modernizacija: ot Slaveykov do Cholcheva (1870-1944).// Biblioteki, chetene, komunikacii, VII, 12, 61-73,]
- Назърска, Ж. (2007). Културната рецепция на женския периодичен печат (30-60-те години на XX в.): опит за реконструкция по данни от частен архив.// Издател, IX(3-4), 11-20. [Nazurska, G. 2007. Kulturnata resercia na zhenskia periodichen pechat (30-60-te godini na XX v.): opit za rekonstrukcia po danni ot chasten arhiv.// Izdatel, IX(3-4), 11-20.]
- Николчина, М. (2002). Родена от главата: фабули и сюжети в женската литературна история. София: Сема РШ. [Nicolchina, M. Rodena ot glavata: fabuli i sjuzheti v zhenskata literaturna istoria. Sofiya: Sema RSH, 2002.]
- Сливополска, Н. (1939). Майка на професионалното образование у нас.// Жена и дом, 17, 29-30. [Slivopolska, N. 1939. Maika na profesionalното образование u nas.// Zhena i dom, 17, 29-30.]
- Стойков, Л. (1999). Българската мода през XX в. Щрихи към динамиката на вкуса и елегантността.// Алманах на българската мода 2000. София: От игла до конец. [Stoykov, L. 1999. Bulgarskata moda prez XX v. Shtrih kum dinamikata nav kusa I elegantnostta.// Almanah na bulgarskata moda 2000. Sofiya: Ot igla do konec.]
- Ardis, A. and Collier, P. (eds) 2008. Transatlantic Print Culture, 1880-1940. Emerging media, emerging modernisms. Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
- Ardis, A. and Lewis, L. W. (eds) 2003. Women's Experience of Modernity, 1875-1945. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 2003.
- Barać, S. 2015. Feministička kontrajavnost: Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920-1941. Belgrade: Institut za knjizevnost i umetnost.
- Brevik-Zender, H. 2014. Interstitial narratives: Rethinking feminine spaces of modernity in nineteenth-century French fashion plates. - Nineteenth-Century Contexts, 36(2), 91-123.
- Bucur, M. 2017. Gendering Modernism: A historical reappraisal of the canon. London, Oxford, New York, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic.
- Bucur, M. 2018. The Century of Women. How women have transformed the world since 1900. Lanham, Boulder, New York, London: Rowman & Littlefield.
- Dalakoura, K. 2012. Challenging education in the Ottoman Greek female journals (1845-1907): A declining feminist discourse - Knjizenstvo, 2(2). Available at: <http://knjizenstvo.rs/print.php?text=49>. (Accessed 15 May 2020).

- Daskalov, R. 1997. Ideas about and reaction to modernization in the Balkans. - *East European Quarterly*, 31(2), 141- 180.
- Daskalova, K. 2017. Bulgarian Women with Education in Law during the First Half of the Twentieth Century - S. Kimble and M. Roewekamp (eds), *New Perspectives on European Women's Legal History* (pp. 198-216). New York: Routledge.
- Davaz, A. 2020. An Annotated Archive of Entangled European Feminist History: The Union of Turkish Women, the Second Balkan Conference and Cécile Brunschvicg's Visit to Balkan Feminists (1923-1935) – *Feminist Encounters: A Journal of Critical Studies in Culture and Politics*, 4(2).
- De Beauvoir, S. 2010. *The Second Sex*. New York: Vintage Books.
- De Haan, F. 2017. Writing Inter/Transnational History: The Case of Women's Movements and Feminisms. - B. Haider-Wilson, W. D. Godsey, and W. Mueller (eds), *Internationale Geschichte in Theorie und Praxis / International History in Theory and Practice* (pp. 501-536). Vienna: Austrian Academy of Sciences.
- Delap, L. 2007. *The Feminist Avant-Garde: Transatlantic encounters of the early twentieth century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dojčinović, B and Kolarić, A. (eds) 2018. *Feministička štampa u Srbiji: teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*. Belgrade: Filozofski Fakultet u Univerzitetu Beogradu.
- Felsi, R. 1995. *The Gender of Modernity*. Cambridge, MA, and London: Harvard University Press.
- Gigova, I. 2008. The feminization of Bulgarian literature and the Club of Bulgarian Women Writers.- *Aspasia. The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History*, 2(1), 91-119.
- Grubački, I. 2002. The Emergence of the Yugoslav Interwar Liberal Feminist Movement and the Little Entente of Women: An Entangled History Approach (1919-1924). – *Feminist Encounters: A Journal of Critical Studies in Culture and Politics*, 4(2).
- Hobsbawm, E. 1989. *The Age of Empire (1875-1914)*. New York: Vintage Books.
- Iser, W. 1974. *The Implied Reader: Patterns of communication in prose fiction from Bunyan to Beckett*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Kolarić, A. 2020. Beyond the National: Notes on the International Women's Movement(s) in *Žena* ('The Woman'). – *Feminist Encounters: Feminist Encounters: A Journal of Critical Studies in Culture and Politics*, 4(2).
- Kolarić, A. 2017. Rod, modernost i emancipacija. Uredničke politike u časopisima '*Žena*' (1911-1914) i '*The Freewoman*' (1911–1912).

- Belgrade: Fabrika knjiga.
- Korte, B. 2015. Between fashion and feminism: History in mid-Victorian women's magazines. - *English Studies*, 96(4), 424-443.
- McIntyre, R. 1980. The Bulgarian anomaly: Demographic transition and current fertility. - *Southeastern Europe*, 7(2), 147-170.
- Marek, J. 1995. *Women Editing Modernism: 'Little' magazines & literary history*. Lexington, KY: University of Kentucky Press.
- Morrison, M. 2001. *The Public Face of Modernism: Little magazines, audiences, and reception, 1905-1920*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Offen, K. 2000. *European Feminisms, 1700-1950; a political history*. Stanford: Stanford University Press.
- Sanz, A., Scott, F. and Van Dijk, S. (eds) 1997. *Women Telling Nations (Women Writers in History)* (p. 18). Amsterdam, New York: Rodopi.
- Scholes, R. and Wulfman, C. 2010. *Modernism in the Magazines: An introduction*. New Haven: Yale University Press.
- Scott, B. K. (ed) 2007. *Gender in Modernism. New geographies, complex intersections*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Van Remoortel, M. (2017). Women Editors and the Rise of the Illustrated Fashion Press in the Nineteenth Century - *Nineteenth-Century Contexts*, 39(4), 269-295.
- Vujnović., M. 2008. *Forging the Bubikopf Nation: A feminist political-economic analysis of Ženski list, interwar Croatia's women's magazine, for the construction of an alternative vision of modernity (Dissertation)*. University of Iowa. Available at: <https://ir.uiowa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1217&context=etd&unstamped=1> (Accessed 15 April 2020).
- Vujnović., M. 2009. *Forging the Bubikopf Nation. Journalism, Gender, and Modernity in Interwar Yugoslavia*. New York: Peter Lang Publishing Inc.